

AZƏRBAYCANIN ERKƏN MÜSƏLMAN QƏBİRİSTANLARININ ARXEOLOJİ TƏDQIQINƏ DAİR

Tarix DOSTIYEV,

*Bakı Dövlət Universiteti,
tarix üzrə elmlər doktoru,
dostiyev.tarikh@mail.ru*

AÇAR SÖZLƏR: *Azərbaycan, arxeologiya, erkən müsəlman qəbiristanları, dəfn adəti, qəbirüstü abidə.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Азербайджан, археология, раннемусульманские могильники, обряд погребения, надгробный памятник.*

KEY WORDS: *Azerbaijan, archeology, early Muslim tomb, funeral tradition, tombstones.*

İslamın və Ərəb xilafətinin meydana gəlməsi bəşəriyyətin taleyində əsaslı dəyişikliklərə səbəb olan hadisələrdən sayılır. VII-VIII əsrlərdə ərəb fəthləri ilə İslamın yayılması, yeni sosial-iqtisadi münasibətlərin bərqərar olması bir çox ölkə və xalqların inkişafına mühüm təkan olmuşdur. Azərbaycanda yeni din şəhər sakinləri arasında daha müvəffəqiyyətlə yayılmış, VIII-IX əsrlərdə şəhər əhalisinin böyük qismi müsəlmanlığı qəbul etmişdir [1, s. 189]. İslamın gəlişi ilə Azərbaycanda müsəlman dəfn adəti də yayılmış, yeni dini və xatirə abidələri ucaldılmışdır.

Dəfn adətinə təsir edən amillər arasında dini və etnik mənsubiyyət, ictimai münasibətlərin xarakteri özünü daha qabarıq büruzə verir. Dəfn adəti dini və mifoloji təsəvvürlərin əsas hissəsi olmaqla yanaşı, həm də bütün icmanı birləşdirən mühüm sosial institutdur. Quranda dəfn ayininə dair birbaşa göstərişlər olmadığından dəfn adət və ayinləri erkən müsəlman cəmiyyətində tədricən İslam ehkamlarının bərqərar olması ilə bərabər təşəkkül tapmış və sistemləşmişdir [2, s. 9-11].

İslamın tələblərinə görə insan vəfat etdikdən sonra onun gözlərini, ağzını yumur, çənəsini bağlayır, əllərini və ayaqlarını düz uzadır, üzünü qibləyə çevirirlər. Daha sonra meyit yuyulmalı (qüsl) və kəfənə tutulmalıdır. Etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, vacib olmayan bir sıra əməllər, adət və inancların mövcudluğuna baxmayaraq, mərhumun yuyulması, hünutlanması, kəfənlənməsi, qəbrin quruluşu, cənazə namazının qılınması, məzara endirilmə, təlqin kimi dəfn qaydalarında İslamın tələblərinə ciddi əməl edilmişdir [3].

Dəfn adətinin formalaşmasında dini tələblər vacib, təyinedici xarakter daşıyır. Dəfn ayinlərinin icrası ilə əlaqəli arxeoloji dəlillər öz əksini qəbirin quruluşunda, dəfn üsulunda, qəbirüstü nişangah və ya qurğunun xarakterində, qəbir avadanlığının olub-olmamasında tapır. Bu nöqtəyi-nəzərdən nekropolların tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Amma təəssüflə qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda erkən müsəlman dövrü qəbiristanları yetərinə öyrənilməyib və bu istiqamətdə xüsusi sistemli tədqiqatlar aparılmayıb. Bununla belə, XX əsrin son və XXI əsrin ilk rüblərində arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanan erkən müsəlman qəbirləri bu boşluğu müəyyən dərəcədə doldurur və ümumilikdə

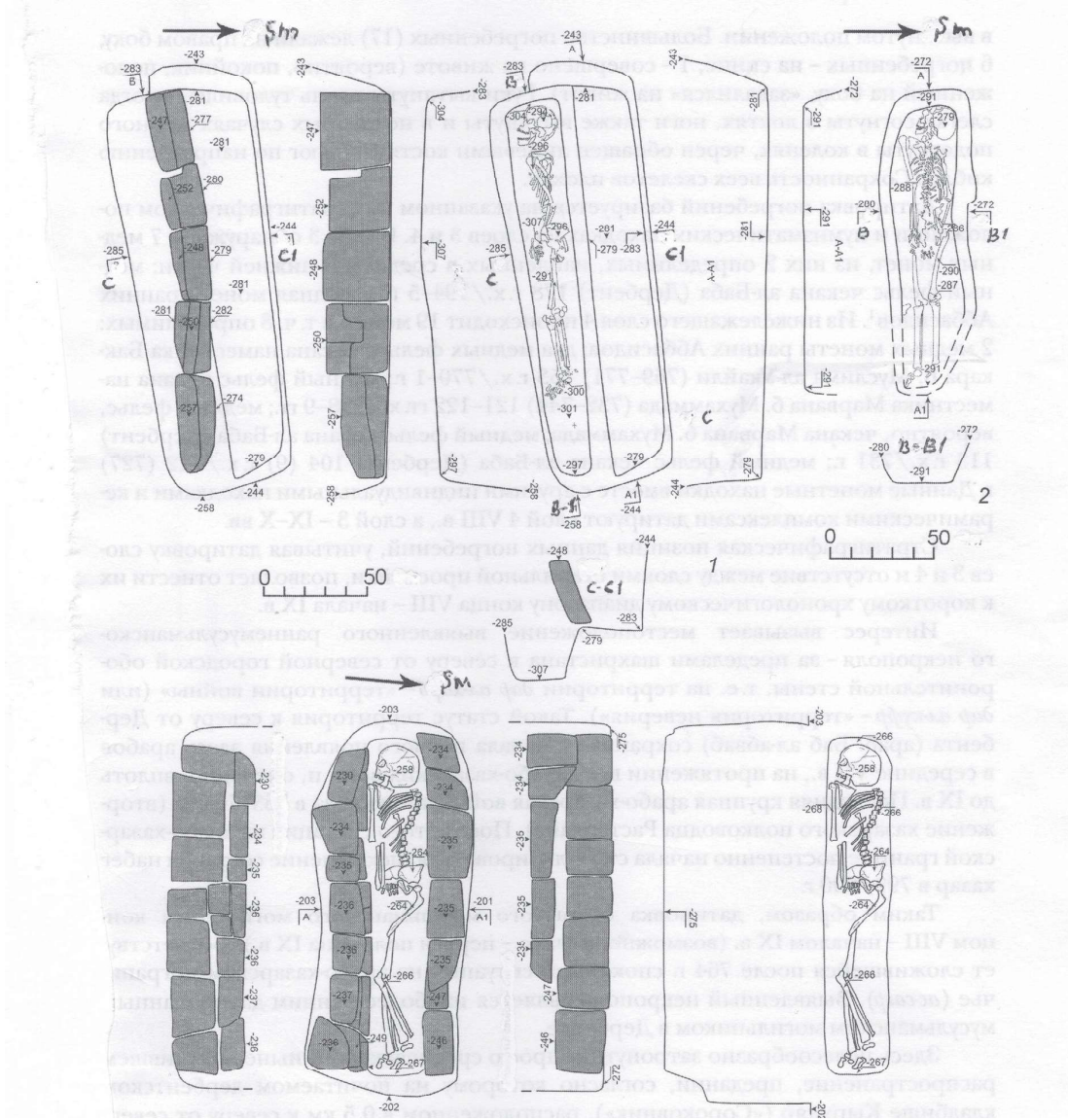
erkən İslam dövründə (VII-X əsrlər) dəfn adətinin başlıca xüsusiyyətlərini izləməyə imkan verir.

Arxeoloji tədqiqatlarda müsəlman dəfn adətinin sabit səciyyəvi xüsusiyyəti olaraq iki əlamət qeydə alınır: qəbir avadanlığının olmaması və ölünün üzünün qibləyə - Məkkə istiqamətinə çevrilməsi. Digər əlamətlər, o cümlədən qəbir quyusunun daxili quruluşu, tikintisi və qəbirüstü nişangahlar, tikililər və s. müxtəlif tiplidir [4, s. 241-257; 5, s. 504; 6, s. 45-46]. Qeyd edək ki, erkən İslam dövrü üçün qəbirüstü nişangahlar, qəbirüstü tikintilər xarakterik olmadığından bunlara, demək olar ki, erkən müsəlman nekropollarında rast gəlinmir. Məlum olduğu kimi, şəriət qəbrin üstündə çox təmtəraqlı xatirə abidəsi ucaldılmasını məqbul hesab etmir. Lakin şəriətin bu tələbinə müsəlman cəmiyyəti sonadək riayət etməmiş, artıq erkən İslam dövründə qəbiristanlar yaradılmış, qəbirüstü nişanlar qoyulmuş, daha sonra isə monumental xatirə tikililəri meydana çıxmışdır. Qeyd edək ki, şəriətin dəfnə bağlı tələbləri ilk olaraq xilafətin mərkəzində pozulmuş, sonradan bu, sürətlə İslam dünyasının digər bölgələrində də təkrarlanmışdır. IX əsrdə xilafətin paytaxtı Samirədə xəlifə əl-Müntəşirin qəbri üzərində türbənin inşa olunması müsəlman dünyasının müxtəlif bölgələrində kübar təbəqənin nümayəndələrinin nəsil sərdabələrinin, məşhur ilahiyyatçıların məzarı üzərində xatirə abidələrinin ucaldılmasına yol açmışdır [7, s. 57].

Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində orta əsr müsəlman qəbirləri Bakı, Beyləqan, Canaxır, Dərbənd, Dibrar, Xaraba-Gilan, Gəncə, Qəbələ, Şabran, Şəmkiş şəhər yerlərində, Keçili, Zəyəmçay və digər qəbiristanlarda öyrənilib. Azərbaycanda erkən müsəlman dəfn adətini öyrənmək baxımından Dərbənd və Qəbələ nekropollarında arxeoloji tədqiq edilən qəbirlərin elmi əhəmiyyəti böyükdür. 1977-ci ildə Dərbənd narinqalısından 50-60 m cənubda aşkarlanan qəbiristan 2 hektara yaxın ərazini əhatə edir. VI qazıntı sahəsində müsəlman qaydalarına əsasən icra olunmuş 20 qəbir tədqiq edilmişdir. Qəbir quyuları əsasən düzbucaq formasında olub, uzunluqları 1,86-2,3 m, eni 55-80 sm-dir. Skeletlərin vəziyyətinə görə cənazə qəbrə sağ böyrü üstə, üzü qibləyə çevrilmiş vəziyyətdə qoyulmuşdur. Heç bir qəbirdə avadanlığa rast gəlinməmişdir [8, s. 126-129].

2015-ci ildə Dərbənd yeni tikinti arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən şəhristandan kənarda, Y.A.Paxomovun işarələməsinə görə şəhərin 15 saylı bürcündən 130 m şimal-qərbdə müsəlman qəbiristanı aşkarlanaraq öyrənilib. Burada VIII əsrin sonu-IX əsrin əvvəllərinə aid edilən 25 müsəlman qəbri tədqiq olunub [9, s. 422]. Quruluşuna görə həmin qəbirlər üç tipi təmsil edir. I tip sapma qəbirlərlə təmsil olunub. Döşmə səviyyəsində qəbrin cənub divarında oyuq düzəldilərək ölü burada yerləşdirildikdən sonra əksər hallarda çiy kərpiclə hörülüb. Tədqiq olunmuş 25 qəbirdən 16 qəbir bu tipə aiddir. II tip qəbirlər adi torpaq qəbirlərdən ibarət olub, küncələri dəyirmilənmiş, bəziləri düzbucaq biçimdədir. Bu tipə aid 8 qəbir aşkarlanıb. Bir qəbirlə təmsil olunan III tipdə qəbrin uzununa divarları möhrə bloklarla hörülüb. Avadanlığın olmadığı bu qəbirlərdə uşaq, yeniyetmə və yaşlı insan skeletlərinə rast gəlinib. Skeletlər şərq-qərb istiqamətdə olmaqla başı qərbə, üzü qibləyə çevrilib. Əksər dəfn olunanlar sağ çiyini üstə qəbirə yerləşdirilmişdir. Skeletlərə görə bəzi dəfn olunanlar kürəyi üstə uzadılıb [9, s. 422-424]. Sonuncu hal IX Sandıqtəpədə tədqiq edilmiş müsəlman qəbirlərində də qeydə alınıb [10, s. 263-265].

Qəbələdə erkən müsəlman qəbiristanı Kamaltəpədə tədqiq olunmuşdur. Qəbirlər 40 sm dərinlikdə aşkarlanmışdır. Qəbirlərin içərisi bişmiş kərpiclərlə hörülmüşdür. Skeletlərin vəziyyətinə görə ölü qəbirə sağ çiyini üstə uzadılmış halda, başı qərbə, üzü qibləyə istiqamətlənmiş vəziyyətdə

qoyulmuşdur [11, s. 99-101].

Daha bir neçə erkən müsəlman qəbirləri Bəndovan, Şabran şəhər qəbiristanlarında, IX Sandıqtəpədə qeydə alınmışdır [10, s. 263-265; 12, s. 513; 13]. Şabran şəhərinin bir neçə qəbiristan olmuş və onlardan biri şəhər qapısı yaxınlığında yerləşmişdir. Mənbədə qeyd olunur ki, şirvanşah Yəzid ibn Əhməd Dərbənd əmiri Ləşkəri ibn Məmunun qardaşı Əbu Nəsiri bir müddət Şabran qəsridə zindanda saxlamış, Dərbənd şəhərinin əhalisi onun hakimiyyətini qəbul etmədikdə 1002-ci ildə onu öldürmüş və şəhər qapısı yaxınlığındakı qəbiristanda dəfn etdirmişdir [14, s. 52].

Dərbənddə Qırqlar qapısı yaxınlığında yerləşən qəbiristanının da erkən İslam dövründə salındığı ehtimal olunur. Dərbəndnaməyə əsasən, VII əsrdə Salman ibn Rəbiyyə başda olmaqla 40 ərəb-müsəlman şəhidi burada dəfn olunmuşdur. XVIII əsrin əvvəllərində Dərbənd abidələrini öyrənən Dmitri Kantemir isə Qırqlar qəbiristanının oğuz mənşəli olmasına dair məlumat toplamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Qırqlar qəbiristandakı sarkofaq tipli qəbir daşları üzərindəki kufi xətlə kitabələr üslub baxımından səlcuq dövrü üçün xarakterikdir.

Beləliklə, arxeoloji tədqiqatlar Azərbaycanda erkən İslam dövründə müsəlman dəfn adətinin yayılmasını, qəbir quyusunun daxili quruluşunda müəyyən fərqlərin olmasına baxmayaraq, dəfn ayinində müsəlman qaydalarına ciddi riayət olunduğunu təsdiqləməyə əsas verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Мамедов Р.А. Города Северного Азербайджана VII-XIV вв. (социально-экономическая и культурная история). Баку: “Elm və Təhsil”, 2015, 480 с.
2. Измайлов И. Мусульманин на пороге вечности: представления о смерти и особенности джаназы в Волжской Булгарии // Минбар, 2008, №1, с. 4-34.
3. Qədirzadə Q. Ailə və məişətə bağlı adətlər inamlar, etno-genetik əlaqələr. Bakı: Elm, 2003, 368 s.
4. Petersen A. The Archaeology of Death and Burial in the Islamic World // The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial (Oxford Handbooks in Archaeology). Oxford University Press, USA, Kindle Edition, 2013, p. 241-257.
5. Зайцева О.В., Водясов Е.В. Распространение ислама на северо-восточной периферии Золотой Орды в свете новых археологических данных // Вульг Годи, 2014, № 34 (4), с. 504-509.
6. Халикова Е.А. Мусульманские некрополи Волжской Болгарии X-нач. XIII вв. Казань: Изд-во КГУ, 1986, 159 с.
7. Байпаков К.М. Исламская археологическая архитектура и археология Казахстана. Алматы: 2012, 284 с.
8. Кудрявцев А.А. Дербентский могильник // Древние культуры Северо-Восточного Кавказа. Махачкала: Институт истории, языка и литературы Даг. ФАН СССР, 1985, с. 125-146.
9. Гаджиев С.М., Таймазов А.И., Будаичиев А.Л., Абдуллаев А.М., Абиев А.К. Открытие и исследование раннемусульманского некрополя в Дербенте // Кавказ в системе культурных связей Евразии в древности и средневековье. XXX «Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа». Материалы международной научной конференции (Карачаевск, 22-29 апреля 2018 г.), Карачаевск, 2018, с. 422-425.
10. Xəlilov M.C. Sandıqtəpə abidələr kompleksində tədqiqatlar (2013-2014-cü illər) // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2013-2014. Bakı: Xəzər Universiteti nəşr., 2015, s. 261-267.
11. Qədırov F.V. Kamaltəpədə arxeoloji kəşfiyyat qazıntılarının nəticələri // Azərb.SSR EA Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1988, №1, s. 98-104.
12. Квачидзе В.А. Гидроархеологические исследования у мыса Бяндован // АО 1978 г. Москва: Наука, 1979, с. 513-514.
13. Пахомов Е.А. Отчет о поездке в Дивичинский район в 1935 г. / Научный архив Института Археологии и этнографии НАНА, № 320, 16 с.
14. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда. Москва: Изд-во Вост. лит., 1963, 265 с.

Тарих Достиев

К АРХЕОЛОГИЧЕСКОМУ ИССЛЕДОВАНИЮ РАННЕМУСУЛЬМАНСКИХ МОГИЛЬНИКОВ АЗЕРБАЙДЖАНА

РЕЗЮМЕ

Арабское завоевание Азербайджана сопровождалось распространением исламской веры и новой социально-экономической системы регулирования отношений между государством и населением. С распространением исламской веры и мусульманской культуры появляется и утверждается мусульманский обряд погребения. В качестве характерных устойчивых признаков мусульманского захоронения являются отсутствие в погребении вещей и соблюдение киблы. Раннемусульманские могильники обнаружены и изучены в Дербенде, Шабране, Габале и Бяндоване. Могильные ямы имели овальную или прямоугольную форму. Погребенные лежали на правом боку в вытянутом положении, головой на запад, лицо обращено в сторону Мекки, руки вытянуты вдоль туловища.

Шариат не одобрял возведения надгробия на могиле. Однако данный принцип с IX века не соблюдался. Распространение получили надгробия в виде стелы, саркофага и сундука.

Tarikh Dostiyev

ABOUT ARCHEOLOGICAL INVESTIGATION OF EARLY MUSLIM GRAVES OF AZERBAIJAN

SUMMARY

The Arab conquest of Azerbaijan was accompanied by the spread of Islamic faith and a new socio-economic system for regulating relations between the state and population. With the spread of Islamic faith and Muslim culture, a Muslim burial tradition appears and affirms. As characteristic stable signs of Muslim burial are absence burial things and observance of qiblah. Early Muslim graves were discovered and studied in Derbend, Shabran, Gabala and Bandovan. Grave pits were oval or rectangular in shape. The burials lay on the right side in an extended position, head to the west, the face turned towards Mecca, arms stretched along the trunk.

The Sharia did not approve of erecting a tombstone on the grave. However, this principle has not been observed since the 9th century. The gravestones in the form of a stela, a sarcophagus and a chest were distributed.